

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ МОВИ

В.І. Гончаров, доктор філософських наук, професор, директор
Інституту іноземної філології НПУ імені М.П. Драгоманова

З'ясовано діапазон факторів, які актуалізують мовну проблематику для філософії. Вирішальне значення на актуальність мовної проблематики для філософії має та обставина, що мовний досвід домінує над відносністю всіх буттєвих осмислень, оскільки охоплює собою кожне буття, в якому б зв'язку (співвідношенні) воно не поставало. Мовний характер досвіду світу передує всьому, що людина пізнає і висловлює, а те, що є предметом пізнання й висловлення, апріорі оточене горизонтом мови.

Ключові слова: природа мови, мовні засоби, розуміння, інтерпретація, спілкування, мовознавство.

У сучасних дослідженнях тема мови стає дедалі більше актуальною. Звичне розуміння мови як засобу, який використовується у спілкуванні, не відповідає дійсній реальності мови. Науковий підхід до мови як до опису речей та подій світу не враховує той факт, що вже до того, як займати наукову настанову щодо світу, людина знаходиться (знаходить себе) у мові, яка охоплює життя людини. Навіть досліджувати мову як таку, тобто робити її науковим об'єктом, необхідно за допомогою мови.

Мета нашої статті полягає в окресленні кола питань загального порядку, без відповіді на які неможлива побудова теорії походження мови.

Перші спроби осмислення феномену мови сягають ще античної філософії – діалогів Платона і «логосу» Геракліта, праць Аристотеля і «лектон» стоїків. За резонансною суперечкою середньовічних номіналістів та реалістів стоїть прагнення розв'язати питання щодо онтологічної природи мови. Однак тільки в Новий час стає можливим дослідження мови як феномена людської культури. Вперше це вдалося В. Гумбольдту – фундатору діяльнісно-енергетичної концепції мови. Гумбольдт наполягає на взаємному впливі мови і людини, стверджуючи, що в процесі опанування іншими мовами людина розширює «діапазон людського існування» через «мовне світобачення», картини світу інших народів.

Мова є об'єктом дослідження філософії і таких наук, як мовознавство (лінгвістика), семіотика, логіка, психолінгвістика, теорія штучного інтелекту, кожна з котрих розробляє свою концепцію мови. Філософія та конкретні науки вивчають мову в структурному відношенні: «об'єктивна реальність-мислення-мова»; взаємозв'язок мислення і мови. У ХХ столітті мова як об'єкт дослідження набула самостійного значення і стала вивчатися в її іманентному існуванні та функціонуванні як особлива система знаків. Відповідно до нового напрямку досліджень, мову почали розглядати: як вияв думок; як зображення знання; як синтаксичну систему, де існує взаємозв'язок між графічними знаками тощо.

Мова є системою звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення. Правила мови нормативують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Мова є знаковою системою, котра забезпечує процес комунікації. Вона постає найважливішим засобом спілкування, тим підґрунтям, на якому вибудовуються міжлюдські стосунки і соціальна структура суспільства [5, с. 28].

Як зазначає Ф. Бацевич, «слово «мова» в мовленні сучасних людей (усному, писемному, друкованому) має широкий спектр значень. Воно охоплює людську мову, мову Творця, ангельську мову, природну мову, штучну мову, мову тварин, мову рослин, мову природи, мову мистецтва (наприклад, танцю, живопису, скульптури тощо), мову жестів, мову науки, або метамову (наприклад, філософії, фізики, хімії, лінгвістики та ін.). Часто можна почути про мову очей, мову рук, мову парфумів, мову закоханих, мову квітів, мову образів, мову символів тощо. У цих випадках слово «мова» вживається у переносному (метафоричному) значенні. Первісним і основним його змістом є природна людська мова – засіб щоденного спілкування людей» [3, с. 7].

К. Гірц наводить думку К. Леві-Стросса про те, що «кінцева мета гуманітарних наук полягає не в тому, щоб скласти людину зі шматочків, а в

тому, щоб розкласти її на частини» [4, с. 399]. Якщо екстраполювати такий методологічний підхід на походження і функціонування мови, то сучасна мова структурується на природну (розмовну, національну) та штучну (формалізовану). Природна (національна, розмовна) мова – це знакова система, яка виникла історично і відображає, опредмечує, репрезентує сферу відчуттів, бажань, настроїв, намірів людей, а також їхні образи та думки. Функції природної мови – комунікативна, пізнавальна, інформаційна, репрезентативна та ін. До мов, що виконують згадані функції, належать вербальна (лат. *ver-halts*) і невербальна (мова жестів).

Штучна (формалізована) мова – це логічно сконструйована мова, особлива система знаків, заснована з метою кодування певної інформації, здійснення математичних і логічних операцій над штучно створеними символами та ін. Особливості штучних мов – точність їх побудови за чітко визначеними правилами; однозначність їх розуміння. До штучних мов належать кодові системи, знаки дорожнього руху, наукова мова (мова математики, математичної логіки і под.), мова програмування тощо.

Володіння світом слова – ключ до становлення світу думки, і отже, передумова не лише виразності, а й змістовності філософствування. Чи не вирішальне значення на актуальність мовної проблематики для філософії має та обставина, що «мовний досвід світу є абсолютним. Він домінує над відносністю всіх буттєвих осмислень, оскільки охоплює собою всяке в-собі-буття, в якому б зв'язку (співвідношенні) воно не поставало. Мовний характер досвіду світу передує всьому, що людина пізнає і висловлює. Те, що є предметом пізнання й висловлення, апріорі оточене горизонтом мови» [3, с. 19].

На тлі численних спроб розв'язання проблеми походження мови варто виокремити «теорію божественного походження мови (ведійські, біблійні та релігійні міфи), теорію свідомого витворення мови людьми (давньогрецька філософія), звуконаслідувальну теорію (стоїки, Г.В. Лейбніц), теорію емоційних викриків-вигуків (Ж.Ж. Руссо, Д. Кудрявський), теорію

суспільного договору (Ж.Ж. Руссо, А. Сміт), трудову теорію (Л. Нуаре, Ф. Енгельс). Пізніше походження мови стали пов'язувати з розробкою проблеми антропогенезу з позиції діалектичного матеріалізму. В українському мовознавстві походження мови висвітлювали Булаховський Л.А., Калинович М.Я.» [10, с. 192].

Представники трудової теорії походження мови вважали, що «в процесі суспільної праці у людей виникла об'єктивна необхідність щось казати один одному. Це було неминучою дією, бо коли над чимось працює група людей, то виникає об'єктивна необхідність не просто супроводжувати це якимись викриками, які виражають емоційний стан, а визначати конкретний предмет дії або саму дію всім відомими знаками» [10, с. 193]. Однак «жодна з теорій походження мови не дає універсального пояснення походження мови, яке можна було б застосувати відносно кожної мови в світі, кожного нюансу мовного устрою, взаємодії мови з психічними процесами, буття мови в різних суспільних групах тощо» [10, с. 193].

При цьому достеменно відомо, що зародження мови припадає на епоху виникнення суспільної форми організації людства, а сама мова є наслідком актуалізації певних функцій мови. Концептуальні акценти дослідження мови та ієрархізації її проблематики в різні часи мали істотні відмінності, що зумовлено динамікою суспільних потреб і пріоритетів.

Прагматичний підхід у дослідженні мови «набуває своєрідного антропологічного ракурсу, коли мова розглядається у контексті людини та її світу. Тобто виникає думка про необхідність не тільки внутрішнього мовного контексту, але і позамовної ситуації, яку утворює вся система людської діяльності, що містить у собі мову як один з її елементів. Нам здається, що саме так формується концепція значення як вживання, яка заклала початок потужного потоку сучасних робіт з прагматики, з'ясував важливий факт філософського переосмислення мови не як засобу чи форми втілення людської духовності, а як «безпосередньо духовного життя людини» (В. фон Гумбольдт). Іншими словами, істинно людське буття неможливе без мови, а

мова – не відчужена від людини система символів і знаків, а «безпосередня дійсність мислення» (К.Маркс), оскільки виступає живою реалізацією діяльності людської свідомості. Прагматична парадигма дослідження мови, завдяки працям К.О. Апеля, Ю. Габермаса, М. Дамміта, Д. Девідсона, Ж. Дерріди, Ж. Ліотара, А. Макінтайра, Г. Патнема, Р. Рорті, М. Фуко та багатьох інших мислителів сьогодні здійснила черговий крок до філософії деконструкції, що постала можливою завдяки особливому розгляду мови як основного предмету філософського дослідження» [7, с. 107].

Семіотична концепція мови (від грецьк. *semeiotike* – вчення про знаки) сягає корінням творів філософів (Аристотель, Т. Гоббс, Д. Локк, Г. Лейбніц) і лінгвістів (А. Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Е. Бенвеніст, О. Потебня), але як особлива наука (система знання про знаки) сформувалася на початку ХХ ст. Засновники семіотики – американські філософи і лінгвісти Ч. Пірс (1830–1914 р.) і Ч. Морріс (1901–1979 р.).

Семіотика досліджує знаки і мову як знакову систему в трьох аспектах – семантичному, синтаксичному, прагматичному. Семантика (грецьк. *semantikos* – означальний) – складова частина семіотики, теорія, яка вивчає смисл і значення мовних виразів, аналізує мову як знакову систему за функціями означення та позначення. Основні семантичні категорії – висловлювання, ім'я, термін, смисл, значення, денотат, референція, дескрипція. Синтаксис (грецьк. *syntaxis* – зв'язок, побудова) – складова частина семіотики, яка вивчає правила поєднання й розміщення мовних знаків у певній знаковій системі, абстрагуючись від функцій означення та позначення, які досліджує семантика. Прагматика (грец. *pragma* – дія, справа) – складова частина семіотики, що вивчає способи використання знаків і мови як знакової системи в конкретних практичних ситуаціях.

Основний об'єкт дослідження семіотики – знак (лат. *nota* – знак, мітка, карб) як об'єкт (предмет, образ), котрий репрезентує інший об'єкт, властивості об'єкта, зв'язки між об'єктами, дії, події, ситуації, стан справ тощо у процесі практичної та пізнавальної діяльності людей. Він містить

певну інформацію про об'єкт, який репрезентує. Наприклад, відбитки пальців на місті злочину – знак, що повідомляє: на місці злочину була людина, яку можна потім ідентифікувати зі суб'єктом злочину. Кожен знак має своє означення і позначає певний об'єкт (означувана та позначувана функції знака). Означення знака становить його смисл, а позначення – його предметне значення.

Семіотичний підхід оригінально вирішує проблему зв'язку слова та предмета, який воно означає. Як наголошував Ф. де Соссюр, неможливо змалювати світ таким, яким він є, оскільки він насправді не є таким. Світ – це лінгвістичний конструкт, а його образ визначається мовою. Мова – це сітка впорядкування, накинута на хаос дійсності. Не ми розмовляємо мовою, а мова говорить нами. Слова не неухильно пов'язані з речами, – вони випадкові і мають смисл тільки в системі мови як цілісної єдності. Усі мовні системи відрізняються одна від одної і ґрунтуються на різних законах. З семіотичної точки зору, мовою є будь-яка система знаків – чи то мова як така, чи їжа, гроші, секс, одяг, спорт тощо. Так певна мова дає змогу конструювати світ таким, який нам до вподоби. У цьому значенні вона постає як схема управління реальністю [6, с. 55].

Історія філософії мови постає перманентною зміною парадигм. Аналіз проблеми мовної реальності у філософській думці Стародавньої Греції передбачає з'ясування змісту деяких понять і питань. Зокрема, в історії розвитку лінгвофілософських ідей Ю. Степанов виокремлює три найважливіші парадигми: 1) семантичну (філософія мови постає в ній як «філософія імені»); 2) синтаксичну (філософію мови ототожнюють з «філософією предиката»); 3) прагматичну (філософію мови виявляють як «філософію егоцентричних слів») [2, с. 118].

На думку С. Ячина, в історії світової наукової думки можна виокремити чотири парадигми розуміння мови: 1) «парадигму імені»; 2) «парадигму слова»; 3) «парадигму думки»; 4) «парадигму спілкування» [4, с. 18].

Досліджуючи мову як засіб соціокультурної самоідентифікації особистості, А. Кургузов зазначає, що мова являє собою взаємодію таких парадигм, як: 1) семантична парадигма; 2) синтаксична парадигма; 3) прагматична парадигма; 4) парадигма двох мов; 5) парадигма інтерсуб'єктивності; 6) функціоналістська парадигма; 7) комунікативна парадигма [8, с. 5].

Взаємодія та постійна зміна вище названих парадигм являє собою складну систему функціонування мови в різних соціально-історичних реаліях. Наприклад, у міфологічній свідомості Давньої Греції мова сприймалась як ціле, виступаючи синкретичним середовищем, через яке людина сприймала себе та навколишній світ. Слово мало в міфологічній свідомості реальну силу. З розвитком філософії та науки людина поступово опановує сили, які раніше вважала божественними та непідвладними, відповідно змінюється і мовна поведінка, але міфологічна картина світу в античному суспільстві ніколи не сходила нанівець.

Щоб зрозуміти, якою була мовна реальність античного грецького суспільства, необхідно спочатку зробити хоча б поверховий аналіз його структури. Отже, те суспільство поділялося на «благородних» та «простих» людей. Праця невільних рабів поступово змінювалася на працю вільних рабів, але вони все ж не вважалися повноцінними членами суспільства. Аристотель, називаючи раба «цілковито низьким створінням», зазначав, що дружба «неможлива ні з конем, ні з биком, ні з рабом» [1, с. 2].

Класова диференціація істотно впливала на мовну реальність Стародавньої Греції, бо людина «буде по-різному спілкуватися з людьми високопоставленими та звичайними, віддаючи кожному, що йому призначається» [1, с. 3]. Соціально-економічна структура була більш диференційованою, що пов'язано з чітким розмежуванням ремесла та сільського господарства, швидким розвитком міст і торгівлі. Торгівельні відносини сприяли збагаченню мови іншомовними запозиченнями, мовна

реальність зазнавала перманентних змін і поповнювалася інформацією завдяки взаємодії грецької культури із зовнішнім світом.

Мова стала предметом теоретичного дослідження саме тоді, коли вона набула статусу найважливішого засобу впливу на свідомість, тобто коли почало культуватися мистецтво словесної вишуканості. Наприклад, школа софістики поставила перед собою завдання наукової та риторичної підготовки до політичної діяльності, а для цього необхідне не стільки знання про природу, скільки знання про саму людину, бо для того, щоб промова була переконливою, необхідно розуміти, що діє на людину найбільш переконливо. Платон зазначав, що «оскільки сила промови міститься у впливі на душу, то тому, хто збирається стати оратором, необхідно знати, скільки видів має душа» [9, с. 209].

Аналіз проблеми мовної реальності Стародавньої Греції передбачає умовний розподіл мовної реальності на мовну реальність різних соціальних верств суспільства – мовну реальність аристократії та еліти, мовну реальність простого народу, торговців та мовну реальність бідноти і рабів. Кожній мовній реальності були притаманні свої характерні ознаки: примітивність словарного запасу мовної реальності нижчих соціальних верств та витонченість лексики і фраз мовної реальності аристократії.

Мова людей благородного походження, філософів і риторів відзначалася лексичною насиченістю, вишуканістю і спрямованістю на переконання. Цій мовній реальності були притаманні філософські роздуми про життя, природу та Бога, промови про високе, сакральне, про покликання людини та її можливості. Представники вищих соціальних верств переймалися проблемами влади, тиранії, рабства, пошуками істини і її визначення, а це також позначалося на мові. Прилюдні промови і діалоги з різних тематик соціального характеру, постійні пошуки мовного впливу на людину – ось характерні ознаки мовної реальності того часу.

Якщо в першій половині ХХ століття науковці здебільшого переймалися питанням, структури мови, то у другій його половині більше

уваги приділялось принципам дії, як мова функціонує. Перехід від класичного етапу до неklasичного в теорії пізнання, на думку П. Гайденка, Л. Мікешіної, В. Лекторського, А. Огурцова та В. Порус, проявився в пріоритетах сучасної гносеології – в домінуванні посткритицизму, у відмові від методологічного фундаменталізму і суб'єктоцентризмі. Зміщення дослідницького інтересу з аналізу феномена знань на механізми його формування та розвитку призвело до занурення проблематики і методів теорії пізнання в соціальний контекст.

Сутність різноманітних програм оновлення гносеології Д. Блура, Е. Гольдмана, І. Касавіна полягає в збагаченні методів соціогуманітарних дисциплін, у розширенні предметного поля гносеологічних досліджень за рахунок подання знання як функціональної компоненти світу людської діяльності й комунікації.

З другої половини ХІХ ст. загострюються аспекти соціальної історії мови, її соціального функціонування і соціально-класової диференціації, актуалізуються суспільні функції мов, характер мовних контактів, проблеми виникнення людської мови в результаті еволюції людського суспільства. Ці проблеми окреслили коло питань соціальної лінгвістики в широкому аспекті. Філософськими питаннями мови займалися представник філософії життя Вільгельм Дільтей, а також Вільгельм Гумбольдт, Фрідріх Шлейєрмахер та інші.

У працях І. Бодуена де Куртене, В. Гумбольдта, Е. Мейо, Ф. де Соссюра та багатьох інших мовознавців наголошувалося в основному на тому, що в мовленнєвій діяльності є дві сторони: індивідуальна й соціальна – причому, одну не можна зрозуміти без іншої. Мова є соціальним продуктом, сукупністю необхідних процедур, необхідних для забезпечення реалізації функціонування здатності до мовленнєвої діяльності носіїв мови. Упродовж ХІХ ст. увага мовознавців переважно була прикута до змалювання і аналізу мовних фактів, а вивчення специфіки основної функції мови – бути засобом

спілкування в суспільстві – залишалося на периферії лінгвістичних досліджень.

У ХХ ст. проблеми соціолінгвістики розглядають представники таких течій, як біхевіоризм, феноменологія, теорія соціальної взаємодії Дж. Міда, неопозитивізму (логічний позитивізм, логічний атомізм), структуралізму та герменевтики.

Мовознавство ХХ ст. розвивалося під відчутним впливом ідей структуралізму. Значну роль у цьому відіграв «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра. Він уперше в мовознавстві запропонував розглядати мову як систему (структуру).

Соціолінгвістика – це наукова дисципліна, яка розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології і етнографії. Вона оперує широким комплексом проблем, пов'язаних із соціальною природою мови, її суспільними функціями і механізмом впливу соціальних чинників на мову. Соціолінгвістика розглядає такі проблеми: мова і нація; вивчення національної мови як історичної категорії, пов'язаної з формуванням нації; соціальна диференціація мови на всіх рівнях її структури і, зокрема, характер взаємозв'язків між мовними та соціальними структурами; типологія мовних ситуацій, що характеризуються розподілом соціальних функцій між різними мовами та діалектами, які використовуються цим колективом; закономірності взаємодії мов у різних соціальних умовах; соціальні аспекти двомовності, багатомовності і диглосії, мовлення в контексті соціальної ситуації; мовна політика як одна з форм свідомого впливу суспільства на мову.

Однією з основних проблем соціолінгвістики є проблема соціальної диференціації мови на всіх рівнях її структури і, зокрема, характер взаємозв'язків між мовними та соціальними структурами, які є багатоаспектними і мають опосередкований характер. Структура соціальної диференціації мови багатовимірною і включає як стратифікаційну диференціацію, зумовлену різномірністю соціальної структури, так і

ситуативну диференціацію, обумовлену різноманітністю соціальних ситуацій.

Соціолінгвістика є новою дисципліною, яка доповнює і розширює наші уявлення про мову. Якщо структурна лінгвістика надавала перевагу вивченню структурної варіативності в аналізі однієї мови, то соціолінгвістика акцентує увагу на вивченні функціональної варіативності мови в суспільстві, яке значно впливає на мову і – в свою чергу – зазнає опосередкованого впливу з боку мови.

Е. Сепір ще на початку ХХ століття передбачав, що лінгвісти будуть змушені цікавитися антропологічними і соціологічними факторами мови, адже як усвідомлювані, так і неусвідомлювані семіотичні системи впливають на людей. Це заслуговує на увагу фахівців у галузі як мовознавства, так і соціології, філософії, психології, державного управління, етнології тощо.

Отже, філософія мови переосмислила й актуалізувала віру в слово, виражену відомим біблійським висловом «На початку було Слово....», відобразила значення мови, що зросло в житті суспільства й індивіда. Тому резюмуючою тезою філософського осмислення мови могла б стати про те, що жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути ні поставлена, ні вирішена без пильної уваги до мови, без урахування її ролі.

Список використаної літератури:

1. Аристотель. Категории / Аристотель // Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1983. – Т.2. Режим доступу: http://libukraine.info/libua_98778.html.
2. Бацевич Ф. Сутність та предмет дослідження мови (погляд лінгвіста) / Флорій Бацевич // Філософська думка. – 2007. – № 2. – С. 112–124.
3. Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: Підручник. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 318 с.
4. Гирц К. Інтерпретація культур / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 560 с.
5. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Информационная эпоха: вызовы человеку. – М.: Изд-во Российской политической энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 436 с.
7. Коротенко Є. Основні парадигми дослідження мови та обґрунтування причин їх зміни // Humanities & Social Sciences 2009. – Lviv. – 14-16 May 2009. – P. 106–108.

8. Кургузов А.О. Мова як засіб соціокультурної самоідентифікації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії / А.О. Кургузов. – Запоріжжя, 2004. – 18 с.

9. Платон. Кратил / [Пер.Т.Васильевой] // Собрание сочинений в четырёх томах. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.

10. Салогубова О.Є. Мова як об'єкт філософської рефлексії // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. – С. 192–195.

ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ЯЗЫКА

В.И. Гончаров

Выяснен диапазон факторов, которые актуализируют языковую проблематику для философии. Решающее значение на актуальность языковой проблематики для философии имеет то обстоятельство, что языковой опыт доминирует над относительностью всех жизненных осмыслений, поскольку охватывает собой каждое бытие, в какой бы связи (соотношении) оно не появлялось. Языковой характер опыта мира предшествует всему, что человек познает и выражает, а то, которое является предметом познания и высказывание, априори окруженное горизонтом языка.

Ключевые слова: природа языка, языковые средства, понимание, интерпретация, общение, языкознание.

THE PROBLEMS OF PHILOSOPHICAL LANGUAGE

CONCEPTION

Volodymyr I. Goncharov

The factors which actualize the complex of language problems for philosophy have been identified. The decisive meaning of linguistic problems importance for philosophy is dictated by the circumstance of language experience domination over the relativity of all existential conceptions as it covers each existence no matter what connection (correlation) it is in. The language character of the world's experience precedes everything that is cognized and expressed by a human being. The cognition and expression subject is a priory surrounded by the language horizon.

Key words: language nature, language means, understanding, interpretation, communication, linguistics.